

BOOK REVIEWS / RECENZII

MARIA BUCUR, *Eroi și victime: România și memoria celor două războaie mondiale*, Traducere de Roxana Cazan, Ioan Bucur și Dan Bălănescu, Iași, Polirom, 2019, 357 pp.

Fără a exagera, putem afirma că publicarea în limba română a volumului Mari-ei Bucur despre comemorarea celor două conflagrații mondiale în România, la zece ani după apariția versiunii originale în engleză, este un adevărat eveniment editorial. Editura Polirom face accesibilă acum publicului românesc o carte izvorâtă, inițial, dintr-o dublă neliniște cognitivă pe care autorul nu ezită să o analizeze pe larg și care rămâne extrem de relevantă și la sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului XXI. În primul rând, *asimetria memoriei* dintre Estul și Vestul Europei, care încă face imposibilă articularea unei memorii europene comune a războaielor mondiale, nu a dispărut deloc, intensificându-se chiar pe anumite paliere, o dată cu investițiile majore în sfera *politicii memoriei* și cu accentuarea tendinței unor state central-europene, mai ales a Poloniei și Ungariei, de a se disocia în mod conștient și, uneori radical, de încercările de a construi un consens mnemonic la nivelul Uniunii Europene. Întrebarea dacă este fezabilă – sau măcar dezirabilă – o memorie / reamintire „neantagonic[ă] local[ă] și continental[ă]” (34) a violenței produse și exercitate de către cele două războaie mondiale, la multiple niveluri, o memorie care ar fi acceptată și împărtășită de ambele părți ale continentului, rămâne în continuare deschisă, iar soluțiile propuse până acum par, de cele mai multe ori, utopice. În cazul României, comemorările oficiale recente ale centenarului Primului Război Mondial și ale Marii Uniri din 1918 au fost, pe de o parte, un cadru propice pentru apariția unor valoroase contribuții istoriografice care propun o regândire și reevaluare critică a experienței războiului, precum și o abandonare a narațiunilor oficiale domi-

nante în favoarea unei perspective mult mai nuanțate și atente la dimensiunea socială și la experiențele cotidiene. Pe de altă parte, aceste ceremonii nu au făcut decât să perpetueze și chiar să consolideze multe clișee și locuri comune ale discursului naționalist identificate de Maria Bucur în cercetarea sa.

În al doilea rând, rememorarea diferită a războaielor mondiale în cazul statelor din Europa Centrală și Balcani, aflându-se adeseori în contrast flagrant cu narațiunea dominantă formulată, de regulă, în Occident, nu se explică doar prin persistența și reproducerea unor ierarhii ale eroismului și victimizării sprijinite sau elaborate la nivel oficial, în cheie naționalistă. Așa cum demonstrează în mod convingător autorul, schema explicativă care privilegiază rolul naționalismului, deși necesară, nu este și suficientă pentru a înțelege dinamica specifică a riturilor și discursurilor comemorative din regiune. Acestea din urmă se dovedesc, de fapt, mult mai puțin monolitice și mult mai eterogene decât ar sugera o investigație superficială a edificiilor monumentale sau a limbajului din sursele oficiale. Un merit incontestabil al cărții este accentuarea „disjunției” dintre eforturile statului de a crea o viziune coerentă a trecutului și ipostazele locale ale comemorării: „memoria e întotdeauna locală” (21). Maria Bucur evită însă să cadă în capcana contrapunerii și antagonismului dintre memoria oficială și cea a comunităților locale sau a indivizilor afectați de trauma războiului. Este vorba, mai curând, de o „deconectare” între cele două dimensiuni mnemonice, deconectare „care nu ar trebui interpretată întotdeauna ca o rezistență” (22). Acest argument mi se pare crucial, deoarece complică și problematizează relația dintre tendințele centralizatoare și omogenizatoare ale statului-națiune și versiunile locale ale plângerii, reamintirii și transmiterii memoriei comunitare. Aceste versiuni vernaculare ale memoriei se inspiră deseori din particularitățile etno-sociale și culturale din teren, mai ales în ceea ce privește reprezentările legate de cultul morților și înveșnicirea memoriei lor într-un mod inteligibil și recognoscibil pentru comunitate. Dincolo de atenția acordată multi-etnicității și caracterului multi-confesional al statului român pe parcursul secolului XX, trăsături adesea minimalizate sau ignorate în mod voit de istoriografia română, autorul sugerează că practicile comemorative locale și centrale se aflau într-un proces complex de negociere și reinterpretare reciprocă. Astfel, „cunoașterea locală” (*local knowledge*) despre care vorbește James C. Scott este recuperată în calitatea sa de partener (fie și inegal) în cadrul dialogului constant cu semnalele și instrucțiunile venite de la centru. Într-un fel, ierarhia centru-periferie este inversată în mod conștient (și creativ) de către autor, iar ritualurile și practicile considerate de obicei invizibile și marginale devin centrale în economia volumului.

Această abordare esențialmente antropologică a memoriei locale este însoțită și potențată, la nivel conceptual, de alte două elemente importante. Mai

întâi, Bucur se distanțează tranșant de conceptul de „memorie colectivă”, încă dominant în domeniul studiilor memoriei (*memory studies*). Fără a contesta relevanța contribuțiilor de pionierat ale unor autori precum Maurice Halbwachs sau Pierre Nora, lucrarea respinge valoarea analitică a noțiunii respective, percepând memoria colectivă mai curând drept „o metaforă a procesului amintirii în context social” (27), și nu ca un fenomen real care ar putea fi descris și definit. Autorul preferă, în schimb, termenul de „memorie socială”, care pune accent pe conceptul de identificare și reflectă, în special, nivelul intermediar al (co)memorării, reprezentat de „comunitatea în care o persoană își modelează propriile memorii formatoare” (27). Pe lângă această inovație metodologică importantă, o altă noțiune fundamentală pentru Bucur este conceptul de „postmemorie”, preluat de la Marianne Hirsch și aplicat pentru prima oară cazului românesc. Postmemoria, adică „amintirea un[ui] eveniment la care nu ai participat”, este o componentă indispensabilă a transmiterii și înțelegerii experiențelor traumatice la nivel comunitar, prin „identificarea unui membru al unei generații care nu a trăit un anumit eveniment cu acel eveniment” (28-29). Deși acest concept este de obicei asociat cu studierea Holocaustului, referindu-se inițial la sindromul post-traumatic al descendenților supraviețuitorilor, același fenomen de interiorizare trans-generațională a unor experiențe-limită este identificat și descris de Bucur în cazul contra-memoriilor perioadei celui de-al Doilea Război Mondial. Post-memoria devine astfel un element constitutiv al politicii și discursurilor comemorative atât la nivel privat – mai ales în perioada dictaturii comuniste – cât și la nivelul discursurilor și practicilor publice ale memoriei, în perioada post-comunistă, când diverse grupuri de actori mnemonici (*memorians*) contestă sau încearcă să influențeze viziunile oficiale articulate la nivel guvernamental (contaminate și ele, la rândul lor, de diverse moșteniri ale ritualurilor comemorative din trecut și de post-memorii concurente).

Cartea este structurată în șapte capitole care construiesc o panoramă complexă și detaliată a politicilor și discursurilor comemorative pe teritoriul României pe parcursul secolului XX, fiind împărțită în două părți relativ inegale. Axându-se pe experiența și amintirea celor două războaie mondiale, analiza începe cu o descriere sintetică a contextului general al practicilor comemorative existente înainte de 1914, atât la nivel popular / cotidian, cât și în sfera reprezentărilor oficiale. Autorul se referă și la diversele moșteniri imperiale care și-au lăsat amprenta asupra regiunilor integrate, începând din decembrie 1918, în România Mare. Clivajele, care vor persista atât în perioada interbelică, cât și după aceea, se evidențiază pe mai multe planuri – religios, etnic, social, rural / urban, dar și al specificului de gen (despre care vom vorbi mai jos). În următoarele trei capitole, Bucur se axează pe evoluțiile memoriei și comemorării Marelui Răz-

boi în perioada interbelică. Ea descrie, mai întâi, ritualurile de înmormântare și amintire a morților practicate de comunitățile locale, acordând prioritate (cronologică și substanțială) acestor ceremonii comunitare față de politicile oficiale. Autorul încearcă să demonstreze nu atât eșecul total al statului de a-și impune viziunea *de sus*, asupra majorității locuitorilor României de atunci (deși ineficiența statului român este, pe bună dreptate, un laitmotiv al argumentului cărții), cât, mai ales, faptul că statul a rămas *în urma* comunităților în articularea unei politici coerente a memoriei. Astfel, autoritățile au trebuit să își adapteze sau modeleze mesajul în raport cu realitățile locale, în pofida tendinței permanente a statului spre exclusivism etnic și religios, care suprima sau ignora vocile minorităților. Următorul capitol se ocupă de latura autobiografică, memorialistică și literară a memoriei războiului, reprezentând o primă încercare de a sistematiza comemorarea eroismului, traumelor și violenței asociate conflagrației mondiale „prin cuvinte”. Dincolo de recuperarea vocilor unor observatori până atunci ignorați în istoriografie (inclusiv ale unor soldați de rând sau ale femeilor), Bucur reușește să propună o privire proaspătă și asupra unor interpretări memorialistice și artistice bine cunoscute ale războiului, datorate, printre alții, mareșalului Averescu, lui Liviu Rebreanu sau lui Camil Petrescu. Mai mult, acest capitol sincronizează analiza ipostazelor memorialistice și literare ale cazului românesc cu perspectivele similare din istoriografia occidentală, detașându-se explicit de interpretările naționaliste sau „excepționaliste” anterioare. Capitolul patru este dedicat analizei politicii oficiale a comemorării în România interbelică, concentrându-se mai ales pe complexe monumentale (în primul rând, Memorialul de la Mărășești și Mormântul Soldatului Necunoscut) și pe ceremoniile și sărbătorile oficiale inițiate de guvern în colaborare cu instituția *Cultului Eroilor*, principala organizație însărcinată să coordoneze eforturile de comemorare la nivel oficial. Această perioadă era caracterizată, în opinia autorului, mai curând de „dialoguri și conflicte” decât de impunerea unei viziuni monologice și monolitice a memoriei războiului. De fapt, până și spațiul oficial al rememorării era permanent contestat și dominat de rivalitățile dintre diverși actanți politici și militari, iar „reprezentarea națiunii ca un întreg superior abstract” (155) era mereu subminată și pusă la îndoială de practicile alternative locale. Eforturile de a crea o „memorie națională” unificată a războiului s-au soldat, astfel, cu un semi-eșec, reflectând de fapt insuccesele proiectului de *nation-building* al României Mari.

A doua parte a cărții, constituită din ultimele trei capitole, complică și mai mult această poveste a negocierii, dialogului și confruntării dintre modurile oficiale de comemorare a războaielor și ipostazele locale ale reamintirii. Statul ocupă o poziție mult mai centrală în aceste procese după instaurarea dictatu-

rii antonesciene, urmată de preluarea puterii de către comuniști. Spațiul pentru articularea unor viziuni locale, comunitare sau individuale alternative este mai restrâns decât în perioada anterioară, deși aceste variante alternative nu dispar cu totul, fiind constrânse să se retragă în contexte private și adesea clandestine. Capitolul cinci este dedicat rolului propagandei și ideologiei de stat în evoluția politicii comemorative între 1940 și 1989, abordând (explicit sau nu) problema continuităților și rupturilor în construirea reprezentărilor memoriei oficiale. Deși firul narativ urmează, în mod cumva previzibil, traiectoria evoluției politice a României din acea jumătate de secol, „de la cruciada împotriva bolșevismului la cultul personalității lui Ceaușescu” (156), imaginea finală este departe de a fi univocă. Bucur arată, de exemplu, cum narațiunile victimizării colective devin fundamentale pentru regimurile autoritare care se succed în România după 1938, fiind indisolubil legate de definirea eroilor și a patriotismului oficial. De asemenea, rolul elementelor naționaliste în aceste reprezentări generate de stat (și nu numai) pare să fi fost chiar mai evident decât se crede în mod curent, revenind în prim plan deja către mijlocul anilor 1950, după scurta perioadă de subordonare a comemorărilor oficiale față de modelul stalinist sovietic. Paroxismul național-comunist al glorificării eroismului națiunii, atins în ultimele decenii ale regimului ceaușist (inclusiv prin reabilitarea parțială a memoriei Primului Război Mondial și a mareșalului Antonescu), este prezentat drept un rezultat logic al acestor tendințe, accentuate de caracterul teleologic al istoriei naționale care culmina în „Epoca de Aur”. Victimizarea (sau, în termenii autorului, „victimologia”) selectivă era un element definitoriu al acestor strategii memoriale. Aceeași impresie se degajă și din următorul capitol, care analizează și deconstruiește „mitologiile contra-memoriei anticomuniste” (203). Fiind formulate în opoziție explicită față de discursul oficial, aceste „contra-memorii” erau, în fond, ireconciliabile, iar rezistența față de regim din care se inspirau și pe care o proiectau în mediile familiale și comunitare era motivată de impulsuri și experiențe care nu se puteau subsuma vreunui numitor comun. În consecință, „contra-memoriile” și adevărurile pe care le propagau nu puteau fi decât fragmentare, fracturate, antagonice și conflictuale, fie că este vorba de comunitățile „minoritare” devenite victime ale genocidului sau stigmatizării colective, de civilii persecutați sau de ostașii români care luptaseră pe frontul sovietic și care se simțeau excluși din ceremoniile oficiale de comemorare. În fine, capitolul șapte se axează pe conceptele de „postmemorie” și „postcomunism”, încercând să analizeze evoluția sinuoasă a regândirii memoriei războaielor după Revoluția din 1989. Imaginea finală a acestor procese, aflată în plină transformare, se prezintă drept un *puzzle* complex, conținând elemente de revizionism, reabilitare a „contra-memoriilor” clandestine, reinstaurare a unor ritualuri și ce-

remonii avându-și originea în perioada interbelică, reminiscențe și ecouri ale național-comunismului și asumare a vinovăției și responsabilității colective la nivel oficial și în discursul unor intelectuali publici. Chiar dacă în ultimul deceniu, ulterior publicării versiunii engleze a cărții, s-au făcut progrese solide în acest ultim domeniu, victimizarea selectivă și, mai important, disjunția dintre amintirile personale / locale și discursul oficial rămân la fel de evidente precum fuseseră pe parcursul întregului secol XX.

Pe lângă clarificarea dinamicii schimbătoare a definiției *eroilor* și *victimelor* în context românesc, cartea Mariei Bucur deschide alte câteva perspective incitante de cercetare, la nivel regional și european. În primul rând, este vorba despre relevanța cazului românesc (și a tabloului est-european, în general) pentru problematica memoriei războaielor din secolul XX pe întregul continent. Mai ales în cazul primei conflagrații mondiale, frontul de est a fost multă vreme neglijat și marginalizat, reflectând fenomenul *asimetriei mnemonice* pe care l-am menționat la început. Deși balanța istoriografică s-a reechilibrat parțial în ultimii ani, nu se poate vorbi încă despre dispariția acestei discrepante cognitive. Abordarea Mariei Bucur se încadrează perfect în tendința recentă de a reinterpreta semnificația Europei Centrale și de Est în cadrul analizelor privind rolul războaielor mondiale drept catalizatori ai violenței în masă, modernității și intervenționismului statal pe continent. Nu putem decât subscrie la argumentul autorului că, în cazul istoriei culturale, „experiența unei țări presupus marginale precum România ... poate reprezenta un exemplu important pentru istoria Europei moderne” (21).

În al doilea rând, Bucur este extrem de atentă și sensibilă la aspectele legate de gen și de rolul femeilor în producerea, articularea și rememorarea practicilor culturale și sociale ale memoriei comunitare, personale și oficiale. Atât la nivelul reprezentării, cât și al trăirii efective a unor experiențe-limită caracteristice războiului (întâi de toate, a violenței sexuale), recuperarea „vocii feminine” apare drept o prioritate și necesitate incontestabilă. Mai mult, autorul atrage atenția asupra disonanței flagrante dintre rolul *practic* al femeilor în activitățile și reprezentările socio-culturale specifice cultului morților și ritualurilor funerare, pe de o parte, și *invizibilitatea* acestora în cadrul ceremoniilor oficiale, axate pe o interpretare masculinizată a eroismului și victimizării, pe de alta. Așa cum s-a întâmplat și în cazul unor minorități etnice și religioase, rolul femeilor a fost reprezentat fie ca unul auxiliar și marginal (infirmiere pe front și în spitale), fie ca unul eroic excepțional (regina Maria, Ecaterina Teodoroiu), fie ca unul de victimă colaterală (această victimizare fiind însă mai puțin relevantă decât suferințele și victimizarea soldaților de pe front). Toate aceste reprezentări accentuau ierarhiile și omisiunile inerente procesului de memorializare și comemorare.

În al treilea rând, autorul subliniază și o altă omisiune fundamentală, provenită dintr-o *rememorare și uitare selectivă* a experienței războiului românesc: manipularea, minimalizarea sau chiar negarea memoriei Holocaustului ca parte integrantă a războiului, atât la nivel oficial, cât și în cazul „contra-memoriilor” alternative. Bucur afirmă, pe bună dreptate, că Holocaustul pe teritoriul controlat de trupele române (în Basarabia și Transnistria) nu se potrivea deloc cu narațiunea victimizatoare construită după război de statul comunist sau cu viziunile eroizante ale rezistenței și patriotismului articulate de anumite grupuri anti-comuniste. Caracterul deloc inocent al acestei suprimări și omisiuni mnemonice este demonstrat convingător de Bucur prin contrastul cu reprezentarea masacrelor și persecuțiilor evreilor din Transilvania de Nord guvernată de maghiari, evenimente care s-au bucurat de recunoaștere oficială sub regimul lui Ceaușescu. Ignorarea memoriei Holocaustului în perioada post-comunistă este legată și de „competiția victimologică” specifică dintre atrocitățile comise de civilii și militarii români împotriva evreilor și cele de care se făceau vinovați comuniștii după război. Bucur are dreptate atunci când accentuează caracterul variat și inegal al memoriei *semnificative* despre război în cazul diferitelor comunități sau grupuri afectate de conflagrație. Aceste diferențe fundamentale se reflectă până și în periodizările diferite ale războiului, oscilând între cele „înguste” (iunie 1941 – octombrie 1944) și cele extrem de largi (1940 – 1953) (205-209). Sesizarea acestei multiplicități a memoriilor personale și oficiale este o contribuție fundamentală a autorului. Este indubitabil că aceste omisiuni și „tăceri” ale discursului comemorativ rămân un impediment major pentru construirea unei politici a memoriei mai echilibrate și mai incluzive în România post-comunistă.

Cercetarea Mariei Bucur este extrem de solidă și bine documentată, folosind o mare varietate de surse. Pe lângă materialele de arhivă și presa periodică, autorul recurge la date etnografice, relatări memorialistice sau interviuri. De asemenea, sunt investigate ceremoniile oficiale de comemorare (inclusiv prin observație directă pe teren), complexele monumentale și, pentru prima dată în mod sistematic, sursele de natură literară sau vizuală (romane, filme etc.). Această abordare îi permite autorului să releve anumite fațete mai puțin vizibile sau necunoscute ale relației complexe dintre identitate (sau, mai curând, identificare) și memorie. Ca urmare, se creionează o imagine cuprinzătoare a elaborării „canonului” memoriei naționale și a interacțiunii acestuia cu versiunile locale, vernaculare sau alternative ale amintirii războaielor secolului XX. Analiza Mariei Bucur evidențiază faptul că aceste războaie reprezintă, simultan, evenimente fondatoare pentru diversele versiuni ale proiectului românesc de construcție națională și, totodată, câmpul unor contestări și confruntări acerbe cauzate de

tensiuni etnice, religioase, sociale și intercomunitare. Evident, volumul are și unele lacune. Există o oarecare discrepanță între cercetarea extrem de detaliată și inovatoare din prima parte a cărții, dedicată memoriei Primului Război Mondial, și analiza mai concisă, chiar lapidară uneori, a perioadei comuniste (în special în capitolul cinci), care se bazează pe un număr mai restrâns de surse mai puțin variate și nu cuprinde toate componentele relevante ale discursului memorial oficial. Un alt aspect insuficient dezvoltat în lucrare este dimensiunea comparativă explicită a studiului. Chiar dacă autorul își exprimă în repetate rânduri intenția de a plasa cazul românesc într-un context regional, est-european, mai larg, și chiar face acest lucru în mod destul de convingător la nivel istoriografic, partea substanțială a cărții nu se referă decât sporadic și foarte scurt la exemplul altor state din regiune (în speță, Bulgaria, Serbia [63], Ungaria sau Cehoslovacia [188]). O analiză mai extinsă a paralelelor și diferențelor dintre evoluțiile românești și cele din statele limitrofe ar fi constituit, cred, un avantaj esențial pentru argumentarea Mariei Bucur. Această observație se referă, mai ales, la modul în care politicile memoriale oficiale „rezonau” la nivelul maselor și la legătura dintre scenariile comemorative și eforturile elitelor politice de a-și consolida legitimitatea. În plus, relevanța cazului românesc pentru relația fluctuantă a eroismului și victimizării pe întregul continent european rămâne mai curând declarată decât dezvoltată pe larg, lăsându-i cititorului sarcina de a descifra „printre rânduri” manifestările concrete ale (de)sincronizării traiectoriei discursurilor și practicilor memoriale românești față de cele occidentale.

În pofida acestor mici observații, cartea Mariei Bucur este o contribuție fundamentală și esențială în domeniul studiilor memoriei și al istoriei culturale a României în secolul XX. Memoria rămâne un teren privilegiat de formulare, contestare, modificare și adaptare a strategiilor și discursurilor politice și identitare în lumea modernă, fie că este vorba de indivizi, comunități sau state. Acest volum reușește să prezinte, în mod admirabil, povestea interacțiunii acestor trei dimensiuni ale comemorării eroilor și victimelor într-o Românie dominată de succesele, sincopile și incertitudinile unui proiect sinuos, inegal, uneori tragic și mereu contestat de construire a statului și națiunii de-a lungul ultimului secol.

Andrei CUȘCO